

Csiki Tamás

HOLOKAUSZT, EMLÉKEZET, IDENTITÁS

Nem új keletű felismerés immár, hogy a magyarországi holokausztról alkotott történetírói kép a lokális és a regionális kutatások révén bővíthető tovább. Ennek jegyében látunk napvilágot a holokauszt földrajzi enciklopédiájának vaskos kötetei, melyek minden korábbinál részletesebben, kisebb-nagyobb közigazgatási egységek: vármegyék, városok és községek szerint tárták fel a deportálás történetét.¹ A szerzők figyelme, részben a műfajból következően, az események rekonstruálására irányult (mi és hogyan történt), a miértek megválaszolásában többnyire magára hagyva az olvasót.

Ez persze nem véletlen. A különböző településeken élő zsidó népesség egyedi drámájának értelmezéséhez alighanem szükséges – csupán néhány példát említve – a közösségi kapcsolatok és konfliktusok, vagyis a helyi társadalmak szerveződésének mikroléptékű vizsgálata, az egyének feletti társadalmi ellenőrzés lokális mechanizmusainak rekonstruálása vagy a hadigazdaság keretei között megvalósuló állami redisztribúció (a zsidó vagyonok szisztematikus elvonása), valamint az egyéni és immár kontrollálatlan haszonszerzés összefüggéseinek, egyáltalán a háború erkölcsi és közösségi normákat felbomlasztó, mentalitásokat átalakító következményeinek feltárása. Ami mind-mind fájdalmasan hiányzik a hazai kutatások tematikájából. (A holokauszt szociológiai vagy szociálpszichológiai aspektusait is érintő, vagy a totalitarizmusok működését elemző munkák jórészt ugyancsak reflektálatlanok.)²

Nem könnyíti a helyzetet kutatóink forráshasználati gyakorlata, amely a tények rekonstruálására alkalmasnak vélt eredeti dokumentumokat preferálja. (Ez nemritkán az igazság feltárásának érthető morális szándékával kapcsolódik össze.) Mindenekelőtt az állami és önkormányzati adminisztráció, valamint a rendvédelem (például a főispánok, alispánok, főszolgabírók, a csendőrség) iratait, azt azonban kevésbé mérlegelve, hogy ezekből nem csupán a diszkriminatív intézkedések sorozatáról, hanem a különböző képzetekből összeálló, a politikai akaratok szerint kontextualizálódó, igaz, deperszonalizált értékrendszerekről, illetőleg a zsidósággal szembeni hatalomgyakorlás módszereiről is képet kaphatnánk. S minden egyéb forrás a szubjektív kútfők bizonytalan kategóriájába sorolódik. Ahogy a Szolnok megyei zsidóság kutatója fogalmaz: ezek között említjük a vármegyében megjelent tizenhat lapot, a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság jegyzőkönyveit és a memoárokat. Utóbbiak elsősorban levéltári források alapján bizonyított tények alátámasztására, illusztrálására alkalmasak.³

¹ *A magyar holokauszt földrajzi enciklopédiája I–III.*, szerk. Randolph L. Braham, Park, Budapest, 2007.

² Például Raul HILBERG: *The Destruction of the European Jews*, Holmes and Meier, New York, 1983 Helen FEIN: *Accounting for Genocide. National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust*, Free Press, New York, 1979 Zygmunt BAUMAN: *A modernitás és a holokauszt*, ford. Greskovits Endre, Új Mandátum, Budapest, 2001.

³ CSÓSZ László: *Keresztény polgári érdekek sérelme nélkül... Gettósítás Szolnokon 1944-ben = Tanulmányok a holokausztról*, II., szerk. Randolph L. Braham, Balassi, Budapest, 2002, 204.

E rövid írás nem vállalkozhat az említett hiátusok betöltésére, ehelyett két abaúji település: a megyeszékhely Kassa, valamint egy nagyközség, Abaújszántó zsidóságának tragédiájából villant fel részleteket. Méghozzá néhány túlélő, illetve szemtanú írásban rögzített visszaemlékezése alapján, ami nyilvánvalóan nem a tények, hanem a megélt eseménysorhoz kapcsolódó személyes tapasztalatok, az egykori és még inkább utólagos reflexiók rekonstruálására lehet alkalmas. S ami az egyéni és közösségi múlt rétegeiből összeálló értékrendekről, valamint identitásokról is elárulhat valamit.

Kassa, a kulturális emlékezet

Magyarország német megszállását követően Kassán a zsidóság alapvető szabadságjogait és életfeltételeit korlátozó rendeleteket (például a városból való távozásuk és a szabad mozgásuk tiltása), majd a deportáció előkészítését és lebonyolítását – országos összehasonlításban – az egyik legradikálisabban és rendkívül intenzíven hajtották végre. A város ugyanis az egész Kárpátalját és Északkelet-Magyarországot tömörítő I. művelési zóna és a hozzá tartozó VIII. csendőrkerület központja lett, ahová már a megszállás napján, 1944. március 19-én jelentős német haderő, valamint a biztonsági rendőrség és szolgálat alakulatai érkeztek. Mindezt a település stratégiai fontossága: lengyel határhoz közeli fekvése, valamint vasúticsomópont-jellege és közlekedési összeköttetései indokolták, ami egyúttal lehetővé tette, hogy valamennyi magyarországi deportáltat a németeknek átadva, innen szállítsák tovább a megsemmisítő táborokba. Ez már Adolf Eichmann és a Ferenczy László vezette magyar zsidótlanító különítmény április 24-i kassai megbeszélésén szóba került, ahol az I. művelési zóna zsidótlanításának menetéről is tárgyaltak. Sőt Eichmann Rudolf Hösst, az auschwitzi táborparancsnokot ugyancsak Kassára rendelte, hogy az személyesen győződjön meg a város áteresztőképességéről.⁴

Mindez lehetővé teszi, hogy Kassát a racionálisan tervezett és végrehajtott náci tömegpusztító mechanizmus példájának tekintsük. Része volt ennek a városi, valamint a megyei és a járási tisztviselői kar átalakítása (sok esetben ezt megelőzték az 1938-ban visszacsatolt területek pacifikálási szándékával végrehajtott hivatalnokcserék), akiknek – Max Weber szavaival – becsületére válhatott az a képessége, hogy amikor felettes hatósága az ő elképzelése ellenére ragaszkodik valamilyen, az ő szemében tévesnek látszó parancshoz, akkor a parancsadó felelősségére lelkiismeretesen mégis végrehajtsa azt, pontosan úgy, mintha megfelelné saját meggyőződésének. (Pohl Sándor, Kassa polgármestere, Endre László egykori gödöllői alárendeltje és elvarátja volt.)⁵

Eszköze volt az említett mechanizmusnak a megfélemlítés és a fizikai erőszak (kb. száz ismert izraelitát túszként tartóztattak le, akiket a váltságdíj kifizetése után szintén a

⁴ Randolph L. BRAHAM: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*, ford. Szentmiklósi Tamás, Belvárosi, Budapest, 1997, 557–558, 571–573 LÉVAI Jenő: *Zsidósors Magyarországon*, Molnár György, Budapest, 1948², 104.

⁵ Max WEBER: *A politika mint hivatás*, ford. Lannert Judit – László Géza, ELTE – MKKE Művelődéskutató Intézet Medvetánc Füzetek, Budapest, 1989, 33. Lásd még BAUMAN: *I. m.*, 46 BRAHAM: *I. m.*, 572.

helyi gettóba vittek), az önálló információszerzéstől való megfosztás (a rádiók elkobzása) és a tájékoztatás manipulálása, valamint ennek részeként maga a nyelvhasználat: a valóság különböző eufémizmusokkal való helyettesítése (például kiürítés, transzport). Ami talán a közvetlen végrehajtók dolgát is megkönnyítette, míg az áldozatok számára a lelki ellenállás megtörését egyaránt célzó bizonytalanság érzetét, másfelől a túlélés illúzióját kelthette.⁶

Végül ebben a sorban említjük a németek számára végzett munkát. Ez az önként felajánlott apróbb szívésségektől a szisztematikus alkalmazásig terjedt: Kassán a zsidó tanács május elején izraelita szabókat, szücsöket, suszterekeket és más mestereket a korábban túlnyomóan zsidók által lakott területre rendelt, ahol az SS-katonák számára dolgoztak. (Munkájukat később a miskolci Judenheimben folytatták, majd az ottani iparosokkal együtt október végén a Gestapo emberei kivégezték őket.) S az ilyenfajta, kényszerű vagy önként vállalt kollaborációk ugyancsak a megmenekülés reményét éleszthették.⁷

Nézzük ezek után a visszaemlékezések szövegét. Görög Artúr (1890–1981), a németek tervei szerint felállított, az együttműködésért és a különböző utasítások végrehajtásáért felelős helyi zsidó tanács tagja, illetve a neológ hitközség egyik vezetője, az 1960-as évek elején írta meg a kassai zsidóság történetét. (A vézskorszak tárgyalásakor kizárólag az emlékeire hagyatkozott.)

Őszinte elismeréssel kell megemlékezni a város urairól. A polgármester, akit az anyaország erőszakolt a városra a visszacsatolásnál, a tisztas antiszemita korszakhoz tartozott. Mikszáth, a klasszikus magyar író találozta meg: az az antiszemita, aki a kelleténél jobban gyűlöli a zsidókat. Hát ez a régivágású antiszemita, bár nem segített, de nem kívánta a vesztünket, és nem akadályozta a város segítségét.

A tanács mindenfelé próbált összeköttetést teremteni [...] Kapcsolatot találtunk még az SS-ekkel is. Gottesman architektus német egyetemen végzett, és az ő dialektusa igen megtetszett a vad alakoknak. Az ajándékok, főleg italok, közelebb hozták őt hozzájuk, és így valami kisebb jelentőségű ügyet néhanapján előre megtudtunk. Lényegbevágót azonban sohasem sikerült belőlük kiszednünk [...]

A tőlünk rég elszakadt asszimilánsokat is hozzánk csapták. Két vezető emberüknek helyet adtunk a tanácsban is, és azok valami alázatos megtörtséggel jöttek hozzánk. Valami jóleső káröröm fogott el bennünket, de a szánakozás, a régi, rossz zsidó gyengeség is. Igyekeztünk sok esetben segítségükre lenni. Mert hát úgy gondoltuk, hiába tagadták meg fajtájukat, sorstársak lettünk a szerencsétlenségben [...]

Úgy emlékszem, április 22-én, egy szép tavaszi napon indult meg a tragédia végki-fejlődése. A harmadfél hónap pontos naplószerűségét nem tudom megadni, és nem is akadt erre segítségem. A tizenhárom-tizennégyezerből alig pár száz tért vissza,

⁶ Vö. Tzvetan TODOROV: *A rossz emlékezete, a jó kísértése*, ford. Bethlen József – Lenkei Júlia, Napvilág, Budapest, 2005, 110–111.

⁷ HILBERG: *I. m.*, III/998–999 CSÍKI Tamás: *A miskolci zsidóság a holocaust időszakában = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XL.*, szerk. Veres László – Viga Gyula, HOM, Miskolc, 2001, 345.

ezeknek is jó része elköltözött. A megmaradtak emlékezetében az akkori lelki és szellemi állapot mellett nem rögződtek meg az események időpontjai.

A napsugaras tavaszi napon a legjellegzetesebb zsidó utcát, akkor Deák Ferenc, most Srobár utcát hirtelen rendelkezéssel kiürítették, és valamennyiüket az ortodox nagytemplomba terelték. Ezer főt kitevő tömeget, asszonyokat és férfiakat vegyesen zsúfoltak össze, hirtelen összekapkodott kevés holmijukkal. Másnap az esti órákban parancsolták fel őket a téglagyárba [...] Ezzel kikerültünk a civilizációból, mert az úgy feküdt a dombtetőn, a várostól elszakítva, mint egy középkori vár.⁸

Görög Artúr emlékezetének és identitásának egyik rétegét a helyi neológ zsidóság évszázados sikeres asszimilációjának történeti tapasztalata határozta meg. Ezzel, illetve a zsidó tanácsban betöltött szerepével függhet össze a város vezetői iránti, többször ismételt lojalitása vagy a keresztény lakosság részvétének említése. S ezért válik hangsúlyossá számára a gettósítás menetének felidézése, amely egyre szűkebb területre zsúfolta össze és különítette el térben is mind feltűnőbben a zsidóságot. Az említett náci tömegpusztító mechanizmusnak ez szintén része volt, ami Görög tudatában a helyi társadalomból és egyúttal a civilizációból való kirekesztést szimbolizálta.

Identitásának további eleme – a hitközség egykori vezetőjeként – a helyi zsidósággal való azonosulás. Ezt a közösségért végzett munkájának többszöri felidézése jelzi (menekülését szöktetője erőteljes követelésével indokolja, akinek egyébként ötezer pengőt fizetett), valamint a kikeresztelkedettek morális elítélése (őket nevezi asszimilánsoknak).

Ezzel azonban nem ért véget az emlékezés folyamata. Görög a háború után visszatért Kassára, ahol keserű csalódásokon ment keresztül. Őt vád alá helyezték, mivel „a magyar impérium alatt a magyar-zsidó hősök albumában jelent meg a nevem és a fényképem”, míg az új csehszlovák államban is megjelenő és az 1952-es cionista perben tetőző antiszemitizmus következtében, az 1950-es évek elején több mint ezer izraelita hagyta el Kassát, s a kivándorlás ezt követően is folytatódott.⁹

Ezzel párhuzamban az emlékezés egyre ritualizáltabb, sőt mitikus elemei erősödnek meg. Kassa ugyanis a galut, a diaszpóra hajdani „erős poliszává” válik, zsidóságának pedig „a nagy kataklizma” után a középkori Granada, Osztropol és Nemirov zsidóságának sorsában kell osztoznia. Maga az emlékezés rítusa és a kassai zsidóság történetének megírása teremt tehát egy újabb identitásréteget, miközben a szerző a közösség tragédiáját az egyetemes zsidó sors hagyományává, a megőrzendő és továbbadandó kulturális emlékezet részévé avatja.¹⁰

⁸ GÖRÖG Artúr: *A kassai zsidóság története és galériája*, B'nei B'rak, 1991 (a szöveg a kötetben magyarul, angolul és héberül jelent meg). A vészkorszakra vonatkozó részt a *Mondjátok el, mi történt! A magyarországi holokausztról c. válogatás* is közölte (szerk. Rákos Imre – Szita Szabolcs – Verő Gábor, Ex Libris, Budapest, 2002, 336–350). (E dolgozatban, miként a további szövegeknél, csak néhány szakaszt tudunk idézni.)

⁹ GÖRÖG: *I. m.*, 216 *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, szerk. Gershon David Hundert, Yale UP, New Haven – London, 2008, I/928–929.

¹⁰ GÖRÖG: *I. m.*, 260 Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet*, ford. Hidas Zoltán, Atlantisz, Budapest, 1999, 52–54 Yosef Hayim YERUSHALMI: *Žáchor. Židó történelem és zsidó emlékezet*, ford. Tatár György, Osiris, Budapest, 2000, 28, 54, 112–113.

A másik szöveget Offner Róbert, az 1944-ben mindössze 19 éves, elektrotechnikusnak tanuló fiatalember írta, ahogy fogalmaz: „szövegem első, nagyobbik részét ceruzával jegyeztem le mindjárt a háború után, amíg frissen élt az emlékezetemben. A második részt sokkal később emlékezetből írtam, de egy füzetben őriztem az összes adatot, eseményt pár szóban feljegyezve.”

A kassai események a német megszállással kezdődő memoár első lapjain található (ezt követően a szerző a fővárosi ellenállásról ír):

Miután a németek megalakították a zsidó tanácsot, mindenki az ő kezükre akart játszani, mindenki azt hitte, hogy megmenti saját magát. Kellott a németeknek autót pucolni, csomagot cipelni, laktanyát súrolni: mindent a zsidók csináltak. [...]

A gettósítással egyidejűleg elkezdtek keringeni az első hírek. Vad, megbízhatatlan rémhírek. Akik már egyszer a németek karmaiban voltak, azt hajtogatták: deportálás. A többiek nevettek. „Hiszen mi zsidók, kassai zsidók vagyunk, ez nevetséges, minket deportálni! Ezt lehetett Lengyelországban, Szlovákiában, de itt igazságos és erős magyar kormány van, ez nem hagy minket” [...]

Látni lehetett azt a nagy fásultságot, amely mindenkit a hatalmába kerített. Aki már a templomban volt, azt már nem érdekelte a holnap, nem érdekelte, hogy mi történik vele. Aki kint volt még, habár tudta, hogy mi történik, remélte, hogy talán órá nem fog sor kerülni [...]

A téglagyárban többféle hír kerengett. Egyesek „biztos helyről” tudták, hogy itt maradunk, mások pedig „még biztosabb helyről” hallották, hogy elvisznek minket mezőgazdasági munkára az Alföldre (Kenyérmező¹¹), aki pedig komoly veszélyekről, deportálásról mert beszélni, azt árulónak, rémhírtérjesztőnek és hasonlónak bélyegezték. Volt néhány zsidó család, akik a városban ismerősöknél bujkáltak, vagy pénzért bújtatták őket, volt néhány, mely jobbnak látta, ha eltűnik Pest felé, de ilyen oly kevés volt, hogy a tíz ujjamon megszámlálhatom őket. Hogy itt egy általános kitörést lehetne megszervezni, arra senki sem gondolt. Sokszor, de nagyon sokszor gondolkoztam azon, hogy mi történne, ha a 12.000 ember egyszerűen megszökne, kitörne, próbálna eltűnni, hiszen az egész tábort alig őrizte 10-15 rendőr vagy német. Kitörni a hegyekbe, erdőkbe, Pestre, ki merre lát. Ezt mindenesetre nagyon meg kellett volna szervezni, és erre az emberek úgysem lettek volna kaphatók. Hiszen mindenki szentül meg volt győződve, hogy a haja szála sem fog meggömbülni, tehát minek szökjön. És ha valaki mégis megszökött, fel voltak háborodva, és nemhogy fedezték volna az egészet, hanem az irodában bejelentették. Hála istennek, ők kapták az első pofonokat. Az egyszerű rendőrökre nemigen panaszkodhatok. Tanúja voltam annak, ahogyan elősegítették a szökést egyes zsidóknak, anélkül, hogy jutalmat vártak volna [...]

Figyeltem az embereket az utcán. Egyesek kárörömmel nézték, mint viszik el zsidó szomszédjukat. Érezték, hasznukra fog ez még válni. Egyszerűen tudták, hogy lehet

¹¹ A deportálások idején országszerte elterjedt és a hatóságok által erősített híresztelés szerint az összegyűjtött izraelitákat e valójában fiktív helységbe viszik dolgozni.

majd lopni. Mások annál nagyobb fájdalommal vették tudomásul, hogy elmegy egy jó barát, jó társ. Ők sem tudták az egészet megérteni, néha igyekeztek segíteni. Ezek voltak az okosabbak. Később azonban ugyanolyan buzgón fosztogatták a zsidó lakásokat, hogy „megmenthessenek egy pár dolgot, hiszen úgyis visszajönnek azok a zsidók”. Kevés volt olyan, aki szívből sajnálta vagy elítélte a kilakoltatást.¹²

Offnernek, ezt szintén tőle tudjuk, sikerült a kassai rendőrségtől egy engedélyt szereznie, amellyel éjjel-nappal szabadon mozoghatott a városban. Ezt kihasználva egy néhányfős, cionistákból álló csoportot szervezett, amely az izraeliták kilakoltatásánál, majd pedig a városi népkonyhán segédkezett. Segített továbbá néhány társa Budapestre juttatásában, s május végén maga is a fővárosba szökött. (Itt bujkált, illetve cionistákkal került kapcsolatba, majd a háború után Izraelben telepedett le.)

Ha a múlt újjáélesztésére vonatkozó, Tzvetan Todorov által leírt három (egymástól persze nem elkülöníthető) szakasz érvényét elfogadjuk, úgy Offner törekvése az elsöre: „a tények megállapítására” vonatkozhat.¹³ Ez sokkal dinamikusabb és kevésbé reflektív tevékenység, mint Görög Artúré („az eljövendő kalandokat sejtettem előre”), ami azonban nyilvánvalóan nem zárja ki a fiatalember mentalitásának, tapasztalatainak érvényesülését. (Emellett természetes, hogy a későbbi történések ismerete is befolyásolta az emlékezést.)

A memoár kassai fejezetének fő motívuma a szökés és az arra való készülődés, ami a tényleges menekülésen túl talán a közösségből való szimbolikus kilépést is jelenti. Hasonlóan fontos Offner számára a passzivitás eltérő attitűdjeinek és motivációinak kívülről történő és kritikus szemlélete, amelyből az izraeliták önáltató magatartásának, a legrosszabb: a deportálás alternatíváját mereven elutasító védekező mechanizmusának főbb fázisait rekonstruálhatjuk. Az asszimilálódott, illetve a helyi társadalomba integrálódott közösség hatalomtól várt védelmének reményét („mi kassai zsidók vagyunk”), majd már az egyéni önfenntartás ösztönéből táplálkozó, „rám nem fog sor kerülni” illúzióját. (Ebben látja tehát Offner is az utólag sokszor feltett kérdésre a választ: az egyéni és szórványos mentőakciókon túl, miért nem került sor valamiféle szervezett ellenállásra.)

A memoáriró más vonatkozásban is kevésbé elnéző Görög Artúrnál. Példákat idéz ugyanis a morális értékek önérdekekkel szembeni relativizálódására, sőt a németek által kalkulált erkölcsi züllésre is (a hatalomnak való szolgai alárendelődés, a szökevények elárulása, a gettóban működő „zsidó rendőrség” tevékenysége). Ám e talán nem is tudatosodó kritika mint emlékezői attitűd mögött a szökés, majd a kivándorlás önigazolását is feltételezhetjük.

¹² OFFNER Róbert: *Véletlenül életben maradtam. Budapest 1944*, szerzői kiadás, Haifa Dálya Kibuc, 1996, 5–22, 190.

¹³ Vö. TODOROV: *I. m.*, 115–116.

Abaújszántó – a történetíró mint a kulturális emlékezet konstruálója

A Kassától mintegy ötven kilométerre fekvő, a Hegyalja kapujának nevezett településen Abaúj vármegye egyik legrégebbi, az 1760-as években alakult hitközsége működött. S bár a 19. század utolsó harmadától, majd a két világháború között gyorsuló ütemben az izraeliták elvándorlása figyelhető meg, számuk az 1940-es évek elején is meghaladta a hatszáz főt (az össznépeség 14%-a). Az ilyen községek különösen alkalmasnak látszanak a holokauszt alulról történő vizsgálatára, ami például a családi és rokoni kapcsolatok, a gazdasági és szociális konfliktusok, az együttélést és az elkülönülést meghatározó kulturális tapasztalatok, illetve a helyi uralmi struktúrák rekonstruálásából indulhat ki. Ez azonban hosszas (ám aligha megtakarítható) kutatómunkát igényel – így mostani szándékunk szerint további két narratívából idézünk.

Az első Nagymáthé Béla nevéhez fűződik, aki 1930-tól volt a település református lelkésze, s aki körülbelül negyven év távlatából emlékezett vissza a zsidó mártírokra.

Nehéz szerepre vállalkoztam, de meg kellett tennem, mert nincs senki, aki az akkori eseményeket részletesebben, hitelesebben meg tudná írni, mint én. Történelmet írni csak úgy lehet, ha nem a téves és hallott információkra, hanem a látottakra építünk [...]

1943 tavaszán megérkeztek az első zsidó munkaszolgálatosok. Éjszakai szállásuk a hideg és barátságtalan csizmadia színben volt, melynek padlása nem lévén, csak a zörgő pléh borította be annak tetejét [...] Jól emlékszem, Pünkösd első napján a déli órákban szaladt hozzám vagy négy munkaszolgálatos és kérték, segítsék, mert kétszáz munkaszolgálatost ki akar köttetni a parancsnok, amiért nem akarták megenni a nem kóser ebédet. Azonnal siettem a parancsnokhoz és ezt mondtam: Vegye tudomásul főhadnagy úr, hogy Pünkösd első napján, a templomunk mellett ezt a kegyetlenséget nem fogja megtenni [...]

A munkaszolgálatosok közül vasárnaponként többen eljöttek a templomunkba [...] Félelmükben az abaujszántói zsidók közül is jöttek páran a templomba.

1944. április 16-án reggel félelmetes vasárnapra virradtunk. Az evakuálást a nagyállomás melletti részen kezdték el. A zsidó családokat felverték álmukból – ha ugyan aludtak –, vagy talán éppen imádkoztak. A kisebb gyermekek, a nagyobbak, a beteg öregek, asszonyok, férfiak karhatalom kíséréte mellett vonultak be az iskolába.¹⁴

Bár a szerző számára az emlékezés „hitelességét”, sőt az emlékek rögzítésének privilégiumát a szemtanúi öntudat adja, ez az alig több mint tízoldalas szöveg valamennyi példánk között a legtöredékesebb, a leginkább mozaikszerű. A vészorszak felidézése belesimul a tájhoz és a településhez fűződő reflexiók sorozatába, a zsidóságot emléke sztereotípiákra (a település ipari-kereskedelmi felvirágoztatása) és néhány személyre, az egy-

¹⁴ NAGYMÁTHÉ Béla: *Öröködbe uram pogányok jöttek. Az abaujszántói zsidó mártírok 1944-ben történt elhurcolása*, Püski, Budapest, 2004, 5–19.

kor mindenki által ismert helyi elit tagjaira (az orvosra, az ügyvédre, a könyvkereskedőre és a földbérlőre) korlátozódik.

Ami mégis strukturálja valamelyest a deportálás elbeszélését, a képek rögzítését, az a református és a zsidó templom, a felekezetek szakrális központjainak többszöri kiemelése és az 1944-es helyszínekkel való azonosítása. (Az események kronologizálásában pedig a pünkösöd és más ünnepek jelennek meg.) S ez óhatatlanul Pierre Nora szavait juttatja eszünkbe: az emlékezet a konkrétban gyökerezik, helyekben, gesztusokban, látványokban és tárgyakban, az emlékeket szentségbe ágyazza.¹⁵ A holokauszt tehát ebben a narratívában is ritualizálódik, ám úgy véljük, ez a forma ezúttal inkább a felejtést, a „szándékosan vagy csupán tétlenül, közönyből vagy tunyaságból, vagy valamilyen, az összefüggéseket széttépő történelmi katasztrófából kifolyólag”¹⁶ fellépő kollektív amnéziát igyekszik utólag helyel-közzel kipótolni.

Nézzük végül az alcimben említett történetíró, Zahava Stessel szövegét. Az 1944-ben 14 éves lányt (Szász Katit) családjával együtt deportálták Abaújszántóról, aki 1957-től New Yorkban élt, és könyvtárosként kezdett foglalkozni települése zsidóságának múltjával. Kötete doktori disszertációként jelent meg 1995-ben a Sara Yoseloff Memorial Publications sorozatban.

1939-ben zsidóellenes erőszak nyilvánult meg Abaújszántón, miután elfogták azt a két fiút, aki betörte Deutsch Jenő rabbi házának ablakait. A fiúkat Schwartz Zsigmond, a hitközség tagja, egy magas és erős férfi kapta el, s adta át őket a rendőrségnek. 1942-ben a Succot ünnep alatt a zsinagóga és izraeliták házáinak ablakait törték be.

Kődobáló, gúnyolódó és szitkozódó fiatalemberek, akik a nyilas párt tagjai voltak, követték a zsinagógába tartó férfiakat és gyermekeket. Az izraeliták igyekeztek mindent figyelmen kívül hagyni, és a konfrontációt elkerülni. 1941-ben szintén a nyilas párt tagjai támadták meg Rosenblüth Bélát, akinek keresztény barátja, Túrós Pál siettett a segítségére. Rosenblüth soha nem felejtette el az esetet [...] A szakállas zsidók, mint például Mittelmann Izidor, a hitközség adószedője és rituális metszője, speciális célpontok voltak. Mittelmann tizenkétszer támadták meg az utcán [...]

Gúnyos feliratok és nyilaskeresztek jelentek meg az izraeliták házáin. Sokan nem vásároltak a zsidó kereskedőtől, mások a velük szembeni adósságaik törlesztését hagyták abba, a nyilaskeresztes párt tagjai a házbéreket sem fizették tovább [...]

A szántói zsidóság elkezdte hordani a sárga csillagot, ami különösen a hitközség idősebb, tiszteletben álló tagjai számára volt megalázó. Emlékszem a nagyapámra, a háborús veterán és a magyar hazafi Szász Náthánra, aki sétálás közben értetlenségemet, illetve a járókelők pillantásait próbálta elkerülni [...]

1944. április 16-án rendőri egységek érkeztek Szántóra. Az előzetesen összeállított deportációs listák alapján átkutatták a zsidók házait, és elrendelték, hogy két órán belül mindenki legyen kész az indulásra. Emlékszem, a szüleim izgatottan a raktár fa

¹⁵ Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*, ford. K. Horváth Zsolt, jegyz. Benda Gyula, Aetas 1999/3., 143. (Hálózati változat: www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm.)

¹⁶ YERUSHALMI: *I. m.*, 113–114.

padlózata alá rejtették értékeiket. Mikor a háború után visszatértem, semmit sem találtam.¹⁷

A szerző alapos levéltári munkát végzett, 1984 és 1991 között számos interjút készített a Magyarországon maradt, illetve az Egyesült Államokba és Izraelbe telepedett túlélőkkel, akikhez egy kérdőívet is eljuttatott, a következő sorokkal: „bár lakóhelyünk története nem lesz soha tökéletesen feltárva, mégis számos részlet van, amit a mi közös emlékeink között őrzünk szerte a világon. Én vállalkoztam összegyűjteni ezeket. Az információért nemcsak mi, a jelen nemzedék lesz hálás, hanem a jövő generáció is, és mindazok, akik már nincsenek közöttünk. Néma köszönetük emlékeink útján ér el bennünket.”¹⁸

Nyilvánvaló tehát, hogy miközben Stessel az egyéni emlékeket összegyűjti és a tapasztalatokat rekonstruálja (nem véletlen: éppen már a Deuteronomium által is említett kritikus negyven év elmúltával, amikor a túlélő generációk számára a továbbadás és a rögzítés ösztöne minden korábbinál erősebbé válik), nem csupán a szétszóródott szántóiak között teremt szellemi kötődést, hanem a kommunikatív emlékezetet kulturálissá transzponálva, a különböző (múlt, jelen és jövő) generációk kollektív identitását, annak folytonosságát kívánja megteremteni. S ezt a kulturális mnemotechnika ismert eszközei segítik: emléktábla-avatás Abaújszántón és a Cion-hegyen, a szántói túlélők szövetségének megalakítása 1982-ben, mely minden májusban Izraelben emlékezik a deportációról, míg Stessel könyvében, a középkori zsidó emlékkönyvekhez és leszármazási táblákhoz hasonlóan, a Szántóra telepedett legkorábbi családokat és az utódok több generációját, a rabbik életrajzát, továbbá a hitközség vezetőinek és a mártírok neveit is közzéteszi.¹⁹

Ehhez hozzá kell tennünk: a túlélő és a megemlékező identitása a történetírói identitással olvad össze. Nyoma sincs a szövegben a Görög Artúrra és Offner Róbertre jellemző reflexióknak vagy a szenvedélyesebb értékelésnek, a levéltárakból, a sajtóból és az interjúkból nyert információk egyaránt tényként értékelődnek és dokumentarista pontossággal rögzítődnek. Ugyanakkor Stessel a szántói zsidók történetét a 18. századi betelepedéstől az emancipációs „aranykor”-on és a Horthy-érán keresztül a holokausztig egységes és különálló történetként konstruálja meg. Azaz miközben számára a történelem a csoportemlékezés egy sajátos változata, a mai napig szilárd történetírói kánon jegyében jár el.

Az idézett szövegek sokszínűsége azt a következtetést talán lehetővé teszi, hogy a kaszai és a szántói zsidóság tragédiájára aligha kereshetők kizárólagos, akár az együttélés/asszimiláció kudarcában, akár az európai zsidóság megsemmisítésére irányuló náci tervek beteljesülésében gyökerező magyarázatok. Még ha ezeket a narratívákat, a régi hagyomány szerint, inkább a kőből emelt építményekhez hasonló emlékhelyeknek tekintjük is.²⁰

¹⁷ Zahava Szász STESSEL: *Wine and Thorns in Tokay Valley. Jewish Life in Hungary. The History of Abaújszántó*, Fairleigh Dickinson University, London/Toronto, 1995, 186–201.

¹⁸ *Uo.*, 279.

¹⁹ *Uo.*, 111–113, 240–277.

²⁰ James YOUNG: *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*, Yale UP, New Haven – London, 1993, VII–XIII, 1–16.